

ТРАДИЦІЙНІ ВІРУВАННЯ УКРАЇНЦІВ У НАДПРИРОДНІ ІСТОТИ: ПРОБЛЕМА НАУКОВИХ ДЕФІНІЦІЙ

В статті розглядається проблема співвідношення термінів “нижча міфологія” та “народна демонологія”, їх відповідність українським традиційним віруванням у надприродні істоти.

Ключові слова: нижча міфологія, народна демонологія, демон, дух, традиційний світогляд, вірування.

Одне з помітних місць в системі українських народних вірувань XIX – XX століть займають уявлення, пов'язані з різноманітними надприродними істотами, яких в народі об'єднували поняттям “нечиста сила”, “нечисть”. Вважалося, що нечисть не живе і не вмирає, це не дух і не людина, а такі істоти, як, наприклад, лісовик, водяник, домовик, русалка¹. Комплекс різноманітних уявлень про таких істот – їх походження, вигляд, функції, взаємодію з людьми – охоплює збірне поняття “нижча міфологія”. Воно було введено в обіг німецьким етнографом XIX ст. В.Маннгардтом, який вперше піддав цю категорію міфологічних персонажів спеціальному вивченню².

Термін “нижча міфологія” не є однозначним та вичерпним, скоріше – умовним, бо існує власне проблема його формулювання та відповідності традиційним уявленням у надприродні істоти. Слід зазначити, що у вітчизняній історіографії вживалося паралельно кілька термінів для узагальнюючого позначення народних вірувань. Одні збирачі фольклору та дослідники традиційного світогляду вели мову про “демонологію”. Це, зокрема, В.Милорадович³, Д.Щербаківський⁴, В.Гнатюк⁵. Інші ж при описі та систематизації матеріалів з народних вірувань, вживали поняття “міфологія”, а саме – І.Нечуй-Левицький⁶, Я.Головацький⁷, М.Костомаров⁸. Сьогодні терміном “демонологія” у своїх дослідженнях оперують, зокрема, О.Поріцька⁹ та Й.Дзендзелівський¹⁰. Відзначимо, що у вітчизняній історіографії закріпився саме термін “демонологія”, але, на наш погляд, він є не зовсім коректним, і викликає певну плутанину. Для позначення істот, що входять в сферу нижчої міфології існують різні поняття – “демон”, “дух”, “біс”, “нечиста сила”, “нежить”, “злий дух”, “міфічна істота”. Всі вони відображають такі риси та функції персонажа, як його нереальність, фантастичність, належність до “нечистого”, відсутність тілесної форми тощо¹¹. В той же час, існує ще і ряд живих істот – людей, які наділені надприродними здібностями. З одного боку, це цілком нормальні *люди*, що мають певну професію – знахарі, мірошники, рибалки тощо; з іншого – це відьми, чарівники, чаклуни, перевертні, вовкулаки – тобто, *люди лише наполовину*, які мають людську подобу, цілком людські функції, але, в той же час містять у собі і демонічну природу та функції. Також нижча міфологія включає в себе окремі ознаки таких персонажів, як християнські святі¹², наприклад, Св. Параскева-П'ятниця, Св. Неділя. Справа в тому, що названі образи святих в традиційному світогляді бачилися як самостійні живі істоти з фантастичними якостями, нерідко демонічного характеру. Параскева-П'ятниця, зокрема, часто ототожнювалася зі смертю, старою жінкою¹³, що з'являється у білій сорочці, в крові від уколів спиць та веретен, якими пряли та ткали жінки в п'ятницю, порушуючи заборону на працю¹⁴. Вважалося, що Св. П'ятниця забороняє працювати в свій день і суворо карає тих, хто порушує заборони – здирає шкіру з пряжи та вішає її на станок, чи корчить жінці пальці¹⁵. Але, при цьому всьому, вона часто допомагає жінкам і виступає в ролі жіночої святої покровительки.

Також, цілком самостійними персонажами є Доля і Душа людини. І в цих випадках було б

зовсім недоречним вживати термін "демон" чи "нечиста сила" і відносити цих персонажів до "народної демонології". Таким чином, бачимо, що ототожнення термінів "нижча міфологія" та "демонологія" є некоректним, оскільки, як слушно зазначає М.В.Гримич, не всі істоти нижчої міфології є демонічного походження чи демонічних функцій¹⁶. Демони є істотами невизначеними, без індивідуального ім'я, без певного генеалогічного та ієрархічного місця, для демона суворо означеними залишаються тільки його функції, невиразною персоніфікацією яких він частіше всього і є. До них звертаються тільки для досягнення певної мети, демонів не благають, а їм наказують, шукають таких заходів, що давали б над ними певну владу, підкоряли б їх волі людини тощо¹⁷.

В системі народних вірувань поняття "демон" і "дух" стали практично тотожними, а в науковій літературі не існує загальноприйнятого трактування цих термінів. За Е.Б.Тайлором, уявлення про душі, демони, божества та інші духовні створіння схожі за своєю природою, а уявлення про душі є тільки початковою ланкою цього ряду. Він зазначав, що вчення про душі, засноване на поглядах первісних людей, послугувало початком вчення про духів. Однаковість природи душі та інших духів складає одну із загальних властивостей анімізму від його первісного стану до вищих ступенів розвитку. Душі, демони і янголи, хоча і носять різні імена, але по суті своїй тотожні¹⁸.

В.В.Іванов зазначає, що духи, як і демони, відносяться до більш низьких рівнів міфологічної системи. На відміну від божеств, вони знаходяться в постійній взаємодії з людиною, визначаючи особливості її душевного і психічного стану. В деяких дуалістичних міфах духи поділяються на злих, що шкодять людині (демонів) та добрих, корисних для неї (духів-хранителів чи помічників). Однак, для більшості міфологічних систем характерна відносна байдужість багатьох духів у відношенні до поділу на шкідливих чи корисних для людини; добро чи зло, що приносять духи, визначається не скільки їх постійною природою, скільки роллю в даній ситуації¹⁹. Зазначимо, що така риса духів, як ситуативність – тобто, їх ставлення до людини в залежності від ситуації, є характерною в цілому для слов'янських і, власне, для українських народних вірувань. Наприклад, домовик може бути добрим, або злим до людей, залежно від їхнього ставлення до нього²⁰.

Як бачимо, важливого значення набуває питання, кого ж, власне, з міфологічних персонажів можна і слід називати "демоном", тобто, хто з них має таку природу, відповідний зовнішній вигляд та функції, що дає підстави ідентифікувати його з демоном. В цьому плані, слід брати до уваги той факт, що нижча міфологія як складова традиційного світогляду остаточно сформувалася вже в умовах стійкої християнської релігійної організації. Церква – з її канонам, низкою правил, заборон, обрядів – займала панівне місце у свідомості більшості людей традиційного суспільства. Українська народна культура зазнала серйозного впливу християнської традиції, і, перш за все, він проявлявся не зовні, а саме у стереотипах поведінки і мислення²¹. У свідомості людини традиційного суспільства існувала особлива реальність, що примушувала її жити і поводитися саме так, а не інакше. В цій реальності не було проміжних кольорів – лише біле і чорне, світ Добра, що уособлював Бог, і, відповідно, антипод – світ Зла, що ототожнювався з Дияволом. Як світ добра людська уява населяла світлими духами – янголами божими, так і світ зла був населений бісами (або демонами) – слугами диявола. Згідно з офіційним вченням християнської Церкви, демони – це падші янголи.

Історія повстання янголів є загальновідомою. Один із світлих Божих янголів Люцифер загордився своєю могутністю та захотів зайняти престол Господень. Він підняв на небесах заколот і потяг за собою частину янгольського воїнства. Проти заколотників виступив архангел Михаїл з вірними Богу янголами. В результаті битви повсталі янголи на чолі з Люцифером були скинуті з небес до пекла і перетворилися на демонів, метою яких з того часу стало сіяти зло та збивати людей з істинного шляху служіння Богу. В народних віруваннях поняття "демон" стало тотожним поняттю "злий дух", або ж "біс", на противагу "доброму духу" (янголу).

За Н.М.Нікольським, янголи та біси не були оригінальним витвором християнства²². В християнській оправі жив цілий ряд пережитків всіх тих народних релігій та культів, якими була повна Римська імперія в період виникнення та розповсюдження християнства. Дохристиянських богів, існування яких християнська церква мусила визнати, вона перетворила на своїх святих, або ж оголосила демонами. Зокрема, вона почала проповідувати про те, що

є янголи зі спеціальними функціями – янголи гір і річок, джерел та колодязів, грому та граду, морозу та спеки, ночі і дня, а хвороби та нещастя вона приписала дії бісів, для боротьби з якими були складені особливі церковні замовляння²³. Разом із старозавітнім вченням про Бога християнство сприйняло і старозавітне вчення про змія-диявола, який спокушував Єву, гріхопадіння, бісів, що вселяються в людей. Диявол та біси фігурують в Новому завіті, особливо, в Євангеліях, головним чином у зв'язку із розповідями про чудотворну діяльність Христа та його учнів, про вигнання ними бісів з людей. Віра в бісів переходить в справжню хворобливу демономанію, в страх перед всюдисутністю бісів²⁴. Наприклад, православні "житія" святих містять у собі розповіді про те, як святі усамітнюються від світу, живуть відлюдницьким життям та весь час воюють з бісами, які спокушають їх до гріховного життя. Причому, частіше за все, "біс" – це не конкретна істота, що має тілесну форму та певний зовнішній образ, а безтілесний невидимий дух, втілення людських негативних рис, слабкостей, пороків, як, скажімо, "біс блуду". Вважалося також, що біси проникають в непокриті та неблагословенні напої та їжу, коли рот відкритий, як, наприклад, під час позіхання²⁵.

"Біса" в народі також називали "чортом". Якщо вдивитися в фігуру біса (чорта) так, як він зображується в казках²⁶, ми не знайдемо в ньому жодних ознак демонічного духа зла та пекла, яким він змальовується в християнській догматичній традиції. Він любить пожартувати над людиною, але часто підкоряється їй і робить послуги, він близький до людини²⁷. Причому, його не ототожнюють із Дияволом – з падшим янголом, віра в якого пов'язана з легендами про суперечку Бога і Сатани, про гріхопадіння янголів, тобто з дуалістичними легендами; він є так би мовити "побутовим чортом"²⁸. У народній уяві чіткою була картина пекла, де мільйони дрібних бісів-чортів кололи вилами та варили на пекельному вогні грішників. За апокрифічною легендою, яку подає В.Гнатюк, чорт уже був перед створенням світу, коли панував загальний хаос і Бог носився понад водами. Тоді побачив його Бог у піні, зацікавився ним і, довідавшись, що він – чорт, взяв із собою. Самому чортові було сумно, і він забажав мати товаришів. Бог порадив йому вмочити палець у воду та струсити позад себе – внаслідок чого дістане собі товариша. Але чорт вмочив усю руку, і, почавши нею трясти, наробив багато чортів. Вони повстали проти Бога і той покарав їх – скинув із неба. Вони летіли до землі повних 40 діб, коли ж Бог сказав "амінь", де котрий з них впав, там і залишився: у воді – водяник, у лісі – лісовик, у болоті – болотяник, у полі – польовик і т.д.²⁹. Не без впливу з боку християнства, духи-господарі лісу, дому тощо почали ототожнюватися з чортом, як представники однієї спільної категорії: нечисті антихристиянські духи³⁰.

Отже, бачимо, що в традиційному суспільстві, де система вірувань формувалася з багатьох джерел, зокрема, з догматичного церковного християнства, слов'янського язичництва, народної міської культури, що розвивалася у Візантії та на Заході (елементи пізньої античності, мотиви близькосхідних апокрифів, західної середньовічної книжності тощо)³¹, могутній "демон" ("злий дух") із війська Люцифера трансформувалася у "біса" і "чорта". У більш пізніх традиційних народних уявленнях і віруваннях українців (XIX – XX століття) "демоном" стали називати надприродну істоту, походження якої пов'язане з категорією небіжчиків. Кожна людина, що померла незвичайною, або передчасною смертю, стає чи може стати, як це повсюдно вважали в народі – демоном³². Військо Сатани ж постійно поповнюється за рахунок душ таких небіжчиків, яких в науці прийнято називати "заставними". За Д.К.Зеленіним, "заложный покойник" (укр. – "заставний небіжчик") – людина, що вмерла неприродною, або передчасною смертю. Він зазначає, що без могили в ХХ ст., як і в ХІХ ст., ховали лише таких небіжчиків, що вважалися нечистими та небезпечними для живих. В основному, це люди, які померли насильницькою смертю, особливо, самогубці, а також усі, хто помер молодим, раніше терміну, визначеного при народженні. Таких небіжчиків називали "заложними", тобто "заложеними", ця назва пов'язана із похованням, при якому небіжчика не закопують, а залишають на землі, прикривши гіллям. Цим люди прагнули запобігти оскверненню землі нечистою труною. Існувала думка про те, що земля буде гніватися, ображена тим, що в ній опинилася нечиста труна. Такий небіжчик завжди повертається на землю, скільки би разів його не переховували; при цьому він не піддається тліну, і завдяки цьому може виходити з могили. Таких небіжчиків частіше за все залишали у ярах, в балках, далеко від населених пунктів, але вони, не маючи належного поховання, мстилися живим³³. Вони мусили продовжувати інше, демонічне життя після смерті,

тобто, ставали демонами. Як не дивно, але душі немовлят і юних дівчат, так само, як і душі дорослих “заставних небіжчиків” є надзвичайно шкідливими та небезпечними для живих людей. Зокрема, дівчата-утоплениці та нехрещені діти можуть стати русалками та наносити шкоду людям, залоскочуючи їх до смерті³⁴. Ця обставина не може не дивувати. За словами польського дослідника К.Мошинського, особливо цікавим є широко розповсюджене обвинувачення у демонізмі душ немовлят чи дітей, також дівчат, яке так суперечить нашим поняттям, що виробилися через християнську релігію³⁵. Адже, за християнськими канонами, душа новонародженої дитини – невинна, вона ще не зробила нічого і не несе на собі печаті гріха. Причиною перетворення померлих немовлят на демонів вважалася неможливість переходу їх душ до загробного світу. Цим же пояснювалася і заборона ховати померлих нехрещених немовлят на цвинтарі – вважалось, що вони не могли, подібно до інших мерців, перейти назавжди на той світ, тому, будучи похованими, провокували порушення погодної рівноваги (стихійні лиха, повені, град тощо)³⁶.

Отже, бачимо, що міфологічні персонажі, які відносяться до категорії “заставні небіжчики” є істотами суто демонічними. Це, зокрема, русалки, мавки, потерчата, потопельники, повісельники, упирі, ходячі мерці. Вони надзвичайно різні – зокрема, за обставинами людської смерті (фактично, втрати безсмертної душі), за функціями, середовищем існування після смерті, але об’єднані тим фактором, що земля не приймає їхні тіла у себе і вони мусять продовжувати інше, демонічне життя після людської смерті. Вони зберігають людський зовнішній вигляд, але по відношенню до живих людей такі істоти є типовими демонами. Їх демонізм (надприродні властивості фантастичної істоти, що реалізуються у шкідливих акціях проти людини³⁷) полягає у здійсненні активної шкоди людям.

Окрім суто демонічних, існує також категорія напівдемонічних істот. Це створіння, що є представниками двох світів: вони одночасно належать до світу реального, людського та до світу уявного, демонічного. З одного боку, це ще люди, бо вони мають безсмертну душу, а з іншого боку, це вже істоти демонічного світу, бо мають силу змінювати свою людську подобу, впливати на природні явища, на звичайних людей. За традиційними віруваннями, такі істоти мають дві душі – людську і демонічну, тому їх часто об’єднують загальним поняттям “дводушники”. Це, зокрема, відьми, чарівники, вовкулаки.

Існує ще багато інших створінь, яких можна було б віднести саме до категорії “демонів”, як наприклад, примари, привиди, персоніфікації хвороб людини, блукаючі вогники, охоронці скарбів тощо. Проте ми брали до уваги лише таких істот, які прибирають людського або ж людиноподібного вигляду, щоб виокремити ті зовнішні ознаки, які відрізняють звичайних людей (навіть таких, що мають певні надприродні здібності) від демонів та напівдемонічних істот.

Існують певні ознаки зовнішності, особливі прикмети та риси поведінки, що мисляться в традиційному суспільстві як такі, що є демонічними, властивими не-людям. Передусім, це різноманітні тілесні аномалії. Перш за все, ознаками демонічної зовнішності могли вважатися як потворна огидність, так і досконала врода (“якої не буває в хрещених людей”)³⁸, але це властиво більшою мірою жіночим міфологічним персонажам – русалкам, мавкам, часто відьмам. Л.Н.Виноградова виділяє ряд характеристик, за якими можна розпізнати демонічних істот та відрізнити їх від людей:

- ріст (надто високі чи надто маленькі люди);
- тілесні аномалії (кульгавість, горбатість, одноокість, велика голова, товсті чи тонкі ноги, ненормальна кількість пальців та ін.);
- особливості волосяного покриву (кошлатість, надто волохаті ноги та груди, зарослі шерстю родимі плями, відсутність брів чи волосся під пахвами, брови, що зрослися, волоссяна доріжка на спині вздовж хребта);
- зооморфні ознаки (хвіст, крила, роги, звірині чи пташині ноги);
- кольорові характеристики (білий, червоний чи чорний одяг; червоні нігті чи очі; світле чи чорне волосся);
- незвичайний одяг (лахміття, біле покривало, вбрання, що відрізняється від місцевого стилю костюма; нетрадиційний головний убір, гостроконечні шапки, стиль міського одягу чи іноземного костюму);
- стереотипи поведінки (відлюдькуватість, мовчазність, похмурість, образливість, мстивість,

злісність; разом із цим висока рухливість, удачливість, володіння ремеслами, мистецтвом співу, танців і т.п.)³⁹.

Якщо проаналізувати відповідність цих демонічних характеристик конкретним міфологічним персонажам, то побачимо, що вищеописані напівдемонічні істоти (відьми, чарівниці і чарівники, вовкулаки) та “заставні небіжчики” (русалки, мавки, потерчата, потопельники, повісельники, упирі, ходячі мерці) мають ті чи інші ознаки та риси з цього переліку. До них можна додати також такі істоти, як чорт (біс) (який, в принципі, може заміщати собою деяких міфологічних персонажів), одмінок, домовик, водяник, лісовик, персоніфікації хвороб людини тощо. Таких істот, на нашу думку, можна включати до “народної демонології”, бо вони володіють всім набором ознак та характеристик, які дають нам підстави називати їх “демонами” – демонічне походження, пов’язане із хтонічним світом, демонічний вигляд, демонічні функції та дії, у результаті яких людям наноситься різного роду шкода. Напроти, такі істоти, як, скажімо, знахарі, баби-повитухи, рибалки, мольфары, які є людьми-носіями певних нестандартних професій, що передаються з покоління в покоління, та мають таємні знання, не можуть бути віднесені до “народної демонології” вже із-за одного факту наявності людської безсмертної душі. Так само в сферу “демонології” не входять добрі духи-охоронці, духи, що живуть в джерелах, деревах, камінні; персоніфікації християнських святих – Св. Неділя, Св. Параскева-П’ятниця, Св. Середа; образи Душі та Долі (також її антиподу Недолі) людини тощо.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що “нижча міфологія” – поняття збірне і широке, на відміну від “народної демонології”. Воно охоплює як суто демонічних істот (привидів і примар; категорію “заставних небіжчиків”; перехідних напівдемонічних істот; також такі явища, як демонічні властивості у тварин і рослин; демонів, пов’язаних з легендами про скарби; персоніфікації людських хвороб та нещастя тощо) так і просто звичайних людей, що володіють таємницями своєї професії та мають певні знання, що відрізняють їх від широкого загалу. Це, зокрема, такі люди як пастухи, мірошники, рибалки, баби-повитухи, знахарі, ворожбити тощо. Іноді таких людей об’єднували одним словом “знаючі”, або “знаючі люди”, чи “ті, що знають”. Також до “нижчої міфології” можна віднести велику кількість різних дрібних демонів і духів, персоніфікації християнських святих, образи Долі та Душі людини. В повному своєму обсязі, нижча міфологія є багатоскладовою, багатофункціональною системою, що включає в якості самостійних парадигм не лише традиційно виділених, найбільш популярних демонів (водяників, лісовиків, домовиків, русалок і т.д.), але і персонажів з менш вираженим міфологічним статусом, тобто духів, що не наділені конкретним іменем і не мають яскраво виражених індивідуальних характеристик⁴⁰.

Таким чином, як ми намагалися довести, народна демонологія входить до сфери нижчої міфології. До неї відносяться такі міфологічні персонажі, які є демонами (злими духами), стали демонами після смерті і продовжують жити вже загробним життям, здійснюючі шкідливі дії відносно людей, також напівдемонічні перехідні істоти, які мають дві душі – людську і демонічну і активні у здійсненні шкоди людям. В світлі окреслених проблем, важливого значення набувають питання динаміки змін традиційних вірувань в сучасному суспільстві, простеження їх еволюції від середини ХІХ – початку ХХ століття по теперішній час. Важливо з’ясувати, якої трансформації набули традиційні народні вірування у надприродних істот в умовах сучасності та чи можуть бути застосовані терміни “демонологія”, “нижча міфологія” стосовно тих вірувань, які існують сьогодні. Це питання є одним із актуальних напрямків подальших досліджень у цій галузі.

¹ Даль В.И. О повериях, суевериях и предрассудках русского народа. – СПб., 1880. / Цит. за: Власова М. Русские суеверия. – СПб., 2000. – С.328.

² Иванов В.В. Низшая мифология // Мифы народов мира. – Т.2. – М., 1982. – С.215.

³ Милорадович В.П. Заметки о малорусской демонологии. Мертвецы. Русалки. Черти. – К., 1991. – 24 с.

⁴ Щербаківський Д.М. Сторінка з української демонології (вірування про холеру) // Українці: народні вірування, повір’я, демонологія. – К. – 1992. – С.540 – 553.

⁵ Гнатюк В. Знадобы до галицько-руської демонології // Етнографічний збірник, що видає етнографічна комісія НТШ, т. XV. – Львів, 1904. – 272 с.; Гнатюк В. Знадобы до української демонології. – Т.ІІ. – Вип.1

- // Етнографічний збірник, що видає етнографічна комісія НТШ, т. XXXIII. – Львів, 1912. – 238 с.
- ⁶ Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К. – 2003. – 144 с.
- ⁷ Головацький Я.Ф. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. // Українські традиції. – Харків, 2004. – С.87 – 127.
- ⁸ Костомаров Н.И. Славянская мифология. – М., 1994. – 688 с.
- ⁹ Поріцька О.А. Українська народна демонологія у загальнослов'янському контексті (XIX – поч. XX ст.). Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – К., 1998. – 24 с.
- ¹⁰ Дзензелівський Й. Лексика демонології у драмі-феєрії Лесі Українки "Лісова пісня" // Їм промовляти душа моя буде. "Лісова пісня" Лесі Українки та її інтерпретації. – К. – 2002. – С.199 – 222.
- ¹¹ Виноградова Л.Н. Славянская народная демонология: Проблемы сравнительного изучения: Дисс. в виде науч. доклада на соискание ученой степени д-ра филолог. наук. – РГГУ – М., 2001 // <http://www.ruthenia.ru/folklore/vinogradova1.htm>. – С.8.
- ¹² Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. – М., 2000. – С.27.
- ¹³ Милорадович В.П. Малорусские народные поверья и рассказы о Пятнице // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К. – 1992. – С.377.
- ¹⁴ Слащев В.В. Параскева Пятница // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М., 1995. – С.297.
- ¹⁵ Там само; Милорадович В.П. Малорусские народные поверья и рассказы о Пятнице... – С.377.
- ¹⁶ Гримич М.В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. К. – 2000. – С.197.
- ¹⁷ Штепа К. Про характер переслідування відьом в старій Україні // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1928. – Вип.2 – 3. – С.73.
- ¹⁸ Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М., 1989. – С.313.
- ¹⁹ Иванов В.В. Духи // Мифы народов мира. – Т.1. – М., 1980. – С.413.
- ²⁰ Иванов П.В. Народные рассказы о домовых, леших, водяных и русалках // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т.V. – Вып.1. – Харьков, 1893. – С.25.
- ²¹ Гримич М.В. Вказ. праця. – С.39.
- ²² Никольский Н.М. История русской церкви. – М., 1985. – С.24.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Шейнман М.М. Вера в дьявола в истории религии. – М., 1977. – С.20 – 21.
- ²⁵ Виноградова Л.Н. Кто вселяется в бесноватого? // Миф в культуре: человек-не-человек. – М., 2000. – С.37.
- ²⁶ Див. наприклад: Чорт зна що / Упор. Ю.Винничук. – Львів, 2004. – 792 с.; Чортів млин. Казки про чортів. – Харків, 2005 – 318 с.
- ²⁷ Никольский Н. М. Вказ. праця. – С.26 – 27.
- ²⁸ Померанцева Э. В. Мифологические персонажи в русском фольклоре. – М., 1975. – С.120.
- ²⁹ Гнатюк В. Знадоби до української демонології... – С.8.
- ³⁰ Зеленин Д.К. Табу слов у народов восточной Европы и северной Азии. Ч II. Запреты в домашней жизни // Сборник музея Антропологии и Этнографии. – Т. IX. – 1930. – С.90.
- ³¹ Толстой Н.И. Славянская мифология // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М., 1995. – С.17.
- ³² Виноградова Л.Н. Народные представления о происхождении нечистой силы: демонологизация умерших // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. – М., 2000. – С.26.
- ³³ Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М., 1991. – С.352 – 353.
- ³⁴ Борисенко В.К. Свята і обряди народного календаря // Українська етнологія. – К., 2007. – С.287.
- ³⁵ Moszycki K. Kultura ludowa siołian. Cz. II. Kultura duchowa. – Zeszyt 1. – Krakow, 1934. – S.679.
- ³⁶ Виноградова Л.Н. Народные представления о происхождении нечистой силы... – С.36.
- ³⁷ Парсамов С.С., Ковальков А. Л. Персонификация водной стихии в народной мифологии. – Кировоград, 2004. – С.128.
- ³⁸ Виноградова Л.Н. Телесные аномалии и телесная норма в народных демонологических представлениях // Телесный код в славянских культурах. – М., 2005. – С.25.
- ³⁹ Виноградова Л.Н. Человек / нечеловек в народных представлениях // Человек в контексте культуры. Славянский мир. – М., 1995. – С.23 – 24.
- ⁴⁰ Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян... – С.27.